

ОКСАНА ЗЕЛІК
(Київ)

ПАНТЕЛЕЙМОН КУЛІШ У КРИТИЧНІЙ РЕЦЕПЦІЇ МИХАЙЛА МОГИЛЯНСЬКОГО

*Не дивлячись на те,
що про Куліша написано, мабуть,
більше ніж писав сам Куліш,
маємо поки що лиш зернятка
справедливої оцінки деяких рис
многогранної постати велетня-Куліша.
М.Могілянський.*

Ключові слова: літературна критика, літературний процес, наукове літературознавство, літературно-критичні статті, рецензія, М.Могілянський, П.Куліш.

Михайло Михайлович Могілянський (1873-1942) – український письменник, публіцист, літературознавець і критик, авторитетний учений і непересічна творча особистість – посідає важливе місце в науково-культурному житті України кінця XIX – першої половини XX століття. Однак діяльність Могілянського на сьогодні ще мало висвітлена нашою наукою. Особливої уваги потребують його літературознавчі і літературно-критичні праці, оскільки вони відображують важливі проблеми українського націо- і культуротворення, визначають пріоритетні на час українського відродження початку XX століття засади розвитку української літератури і літературно-критичної думки, а отже, є для нас цінним свідченням про культурно-історичну добу, її пошуки та надбання в питаннях духовного становлення нації, ілюструють розвиток українського літературознавства.

Послугуючись культурно-історичним, описово-хронологічним та системним методами дослідження, простежуємо роль та місце Могілянського в українському літературно-критичному процесі початку XX ст.; методологічну своєрідність критика; ідейно-естетичні засади та наукову вартість його досліджень про П.Куліша.

Найбільш плідним у літературно-критичній діяльності М.Могілянського вважаємо «київський» період (20-ті рр. XX ст.). Наприкінці липня 1923 р. на запрошення Української академії наук Могілянський повернувся з Петербурга в Україну. Вітчизняна наука потребувала вагомого слова авторитетного літературознавця, людини, близької до українських і російських літературних кіл, глибоко обізнаної з українським та європейським літературним процесом. Це був час, який Д.Чижевський назвав новим періодом дослідження української літератури, обумовлюючи свій висновок високим рівнем постановки праці, науковою базою й висококваліфікованими кадрами дослідників, а Г.Костюк – періодом, багатим на наукові літературознавчі факти, періодом великих і глибоких задумів, шукань, частих невдач і безсумнівних досягнень, виповненим ущерть науковою самопопеченням і трагічною біографією цілої славної когорти творців українського наукового літературознав-

ства. Саме в цей час викристалізувався естетико-культурний світогляд і науково-критичний стиль ученого.

Могилянський активно долучився до роботи у різних комісіях Академії наук, працював над теоретичним обґрунтуванням наукових засад літературознавства («Формальний метод», «До проблеми розуміння художнього твору», «Література як соціальний факт і соціальний фактор», «Нові шукання в методології літератури» та ін.), брав участь у літературній дискусії 1925-1928-х рр.

Літературознавчі й літературно-критичні статті Могилянського відображають широку палітру його наукових інтересів. Авторитетне слово дослідника користувалося повагою, до нього прислухалися; і сучасники, й історики літератури зараховують його до «не дуже широких, але інтелектуально вагомих кіл» дослідників української літератури початку ХХ ст. (Н.Полонська-Василенко, М.Насенко, В.Моренець та ін.).

У великій спадщині науковця помітне місце займають дослідження про Пантелеймона Куліша.

У 20-х роках до Української академії наук був переданий архів Куліша, що створило сприятливу обстановку для дослідження постаті та культурної спадщини митця. Архів зберігав епістолярій письменника, записки, рукописи творів. Це відразу створило документальну базу для досліджень; Куліш, поруч із Шевченком, став центром дослідної роботи ВУАН. В.Міяковський згадує, що за студії над Кулішем взялися М.М. Могилянський, О.К. Дорошкевич, П.І. Рулін, М.К. Зеров і В.П. Петров. Унаслідок цієї праці появилася академічний збірник, присвячений Кулішеві, а молодий літературознавець Є.Кирилук зібрав повну бібліографію публікацій Куліша і про Куліша.

У літературознавчих працях уже неодноразово наголошувалося, що нову генерацію науковців-інтелектуалів приваблювала складна і багатогранна постать письменника і мислителя Пантелеймона Куліша. Творячи «новий канон» історії української літератури і залучаючи туди Куліша, дослідники зважали на європеїзм, інтелектуалізм, естетизм письменника; він як «людина складного, багатого <...> духовного життя» був цікавим для дослідників літератури [4, с. 264]. Ще Б.Грінченко зазначав, що Кулішеві твори в більшій мірі твори «духу інтелігенції», тож, коли до «творчого голосу» (Г.Кочур) прийшов інтелігент з «обдаруванням», «університетським дипломом» і «науковим цензом», твори Куліша дочекалися нарешті свого читача й поцінувача, стали предметом наукових студій, а постать Куліша спричинила наукові дискусії, спонукала до глибшого, різнобічного вивчення доби, оточення митця, аналізу його творчого доробку. Про це свідчать дослідження В.Петрова, Д.Дорошенка, В.Шенрока, І.Ткаченка, О.Маковея, М.Зерова, С.Єфремова, О.Єфіменкової, О.Грушевського, відгуки М.Хвильового про митця в публіцистичних працях та ін.

Безсумнівно, Куліш привернув увагу дослідника «культурницькою теорією», у якій він убачав «теорію національного чину». Авторитетною для Могилянського є думка Драгоманова, що Куліш – «один з українофілів – б'є в точку всесвітньої, людської культури, котра підніме наш народ», яку він неодноразово цитує у своїх дослідженнях. Учений переконаний, Куліш – «один з найбільших діячів українського відродження ХІХ віку», але «покалічений пристрастями та помилками української націоналістичної патріотики», його вражає й обурює, що «найменша спроба зорієнтуватися у фактах набуває характеру апології, реабілітації» [2, с. 180]. Пріоритетним у дослідженні постаті Куліша є «систематичне опублікування й дослідження розпорошеного тепер Кулішового матеріалу, що одне тільки

й може зруйнувати остаточно безліч Кулішових легенд та мітів, а разом і дати змогу змалювати синтетичний образ Куліша в праці, опертій не на грузькому піску необґрунтованих вигадок і виразно зазначених сторонностей» [7, с. 102–103]. Тут розуміння синтезу близьке до єфремівського «якісного вивернення», що несе долання або зняття неминучих суперечностей. Могілянський переконаний, що митця потрібно «змалювати тривкими фарбами, що для них матеріал дає безстороння наукова критика відповідних фактів» [2, с. 180]. Ці погляди суголосні пріоритетним завданням академічного літературознавства початку ХХ ст. – провадити докладні бібліографічні розшуки, тобто творити основу для науково-дослідної праці над історією української літератури.

Могілянському вдалося дати досить різнобічний аналіз характеру і творчої практики митця. Куліш цікавив ученого багатьма сторонами свого життя, проте для наукових студій він обирав завжди найбільш складні, дискусійні. Наукові розвідки засвідчують глибоку обізнаність літературознавця зі станом досліджень про Пантелеймона Олександровича, його праці – діалог, презентація власного бачення, вибудована на ґрунтовній науковій і фактичній базі.

Для Могілянського «тема про Куліша, або Кулішева проблема – може чи не центральна проблема в цілій історії культурного ренесансу ХІХ віку» [6, с.103], він працював над монографією про Куліша, але у зв'язку із репресивними заходами проти дослідника вона так і не була завершена, кілька статей вийшли у світ під псевдонімами, а деякі так і залишилися у рукописах. На сьогодні нам відомі такі праці науковця з проблеми: «Куліш у 90-х роках (листи й документи)» (1925), «Шевченко і Куліш» (1927), «Вихід П.О. Куліша з російського підданства та поворот до російського підданства (рр. 1882 – 1891)» (1927), «П.Куліш і його художня проза» (1927), «Кохання в житті Шевченка та Куліша» (1929), «Ідеологічна постать Куліша (спроба синтетичної характеристики)» (*Автограф. Без кінця. Зберігається у відділі рукописів Ф. 131, № 208*).

Праці Могілянського про Куліша приваблюють оригінальністю позиції вченого, об'єктивністю оцінок митця і його громадської та літературної діяльності. Вирізняються з поміж інших статті «Кохання в житті Шевченка і Куліша» [6] та «Шевченко і Куліш» [7]. На нашу думку, вони побудовані в ключі культурно-психологічного напрямку, який активно розвивався у критиці 20-х років. Науковці неодноразово зверталися до теми взаємостосунків «постатей такої яскравої, талановитої вдачі», але Могілянський поставив за мету «розуміння питомого тягару їх діла, їх ідей, зв'язку того діла і тих ідей з турботами і завданнями нашого сьогодні» [7, с.102]. «Не порушуючи тут загального питання про вагу біографічних дослідів для аналізу художньої творчості, обмежуючись бездовідним твердженням, що кожна творчість розкриває авторську індивідуальність <...>, що кожен автор, кінець кінцем, ні про що інше не розповідає світові, як тільки про себе, – даємо достатнє виправдання дослідницькій нескромності, дослідницькому бажанню заглянути в найінтимніше» [6, с. 101], – так обґрунтовує автор вибір тем і шляхів дослідження.

Привабливий, експансивний, із світлим розумом і великим серцем, бурхливий і щирий, простий і геніальний – таким побачив учений Куліша. Проте всі ці характеристики лише побіжні, насамперед він – лицар на обороні ідеї самостійності української народності, і тут літератор «безмірно послідовний, витриманий і логічний» [7, с. 103], його культурницька теорія – «теорія національного чину» [1, с.7]. Науковець підкрес-

лює ідеологічний аристократизм митця, велику увагу приділяє його відчуттям: культурним, громадським, моральним. Та особлива увага дослідника звернута на «крах великої колись популярності, крах, що привів його до повної громадської ізоляції та самотності» [7, с. 122]. Так закінчилися для Куліша пошуки *своєї* (курсив наш – О.З.) правди, яку довелося пронести через море пристрасних нападів і обвинувачень у зрадництві. Могілянський наголошує, що Куліш знайшов у собі сили «перемогти чорну заздрість Сальєрі», сховати гіркі відчуття його десь глибоко на споді душі і зберегти до Шевченка теплі, дружні почуття. Ці теплі, дружні почуття до того ж не були у Куліша «звичайною теплою, рожевою водою банальної приязні». «Раз зрозумівши і глибоко відчувши дійсну ціну Шевченка <...>, Куліш за свій обов'язок уважав піклування, «щоб його талан іще ширше розпустив крила», піклування не тільки словом, але й ділом. <...> через все життя Шевченка виразною смугою проходить безустанне піклування Куліша про його інтереси, розумні поради, дружня поміч» [7, с.112]. Та й Шевченко усвідомлював, що тільки Куліш, хоч іноді і різко, але скаже правду.

Дослідник вважає, що письменник, разом з тим, мав вдачу, в якій розум перемагав почуття, сентиментальність і надто сентименталізм були йому чужі. До обов'язків він ставився з надзвичайною вибагливістю, та все ж критицизм і вибагливість не заважали Кулішеві розуміти значення Шевченка.

Тема переваги розуму над почуттями у Куліша знайшла продовження в статті М.Могілянського «Кохання в житті Шевченка і Куліша». Науковця цікавлять не основні лінії романтичних біографій митців, а «самі їхні романтичні здібності, їхнє вміння кохати жінку, вклонитися її красі» [6, с. 102]. Детально аналізуючи «романи» Куліша, дослідник доходить висновку, що письменник дав яскравий досвід бездарності в умінні кохати жінку, бо в нього завжди стояла думка на сторожі почуття, його загальна любовна поведінка «визначається боязким небажанням поринути до пекла кохання» [6, с. 108]. Куліш удавався до самоспостереження, розумування, резонерства, мав нахил до красномовної балаканини з приводу своїх почуттів, фіксації свого самоаналізу в щоденникові, в листах, постійно відчував самотність, «бо не міг дивитися на жінку як на не пару щодо спільних інтересів» [6, с. 112] і пристрасно шукав вихід із самотності в любові до жінки.

І хоч свої праці вчений називає «частковими питаннями часткової теми», результати і висновки його досліджень витримали випробування часом, і сьогодні їх повертають до життя сучасні літературознавці. Так, наприклад, Є.Нахлік у монографії «Подружнє життя і позашлюбні романи Пантелеймона Куліша» (К., 2006) покликається на роботи Михайла Могілянського, тим самим підкреслюючи їхню актуальність і наукову виваженість.

Починаючи з 1922 р. в Історично-літературному товаристві при ВУАН були запроваджені публічні доповіді про літературно-художню творчість з метою поширення історико-літературної освіти серед широкого загалу. У щорічних звітах ВУАН зазначені теми виступів М.Могілянського, серед яких і присвячені Кулішеві: «Нові матеріали до біографії Куліша» (1926) (виголосив на засіданні Комісії громадських течій), «Куліш і Шевченко» (1925) (на засіданні Історично-літературного товариства, а 1926 р. – на засіданні Товариства дослідників української історії, письменства та мови в Ленінграді), «Кохання в житті Шевченка і Куліша» (1927) (на засіданні Історично-

літературного товариства), «Листи П.О. Куліша до М.П. Драгоманова» (1927) (на засіданні Комісії для дослідження над суспільними течіями ВУАН).

Наукові розвідки не були доступними для широкого кола читачів, на часі було вирішення питання популяризації творчості Пантелеймона Олександровича Куліша. Як відомо, відсутність академічних видань викликала потребу познайомити читача бодай із ключовими художніми текстами найяскравіших письменників ХІХ–ХХ ст. На вимогу і потребу часу в 10–20-х рр. ХХ ст. літературознавці видавали збірки творів різних письменників з коментарями, нарисами про життя і творчість митців, передмовами чи післямовами. Розраховувалися такі видання на масового читача і виконували освітню функцію. До роботи взялися автори з академічним типом мислення, вони не лише подавали аналіз художніх творів, а й потрактовували постаті митців у контексті доби і літературного процесу. Могілянський активно долучився до цієї справи, а сфера його наукових інтересів окреслила коло письменників, збірки яких він готував до друку: упорядкував збірку творів П.Куліша, написав до неї передмову «П.Куліш і його художня проза», умістив твори письменника та науковий коментар до них у збірці прози «Досвітні огні» і сатири «Веселий оповідач»; пишучи передмови до збірок творів Марка Вовчка та Ганни Барвінок, аналізує вплив Куліша на цих письменниць, представляє широкому загалу його літературно-критичну і популяризаторську діяльність.

Михайло Михайлович стежив за виходом у світ науково-критичної літератури про Пантелеймона Куліша, перевидань його творів. Окрему групу його публікацій про Куліша становлять рецензії критика на наукові дослідження сучасників про письменника. Могілянський, рецензуючи, не лише представляв науковий твір, а й осмислював і оцінював його в контексті сучасного наукового знання. Рецензент висловлював ставлення до презентованої роботи, до її окремих положень. Іноді рецензії були звернені у більшій мірі до самого автора, ніж до читача. Так, високо оцінюючи розвідку О.Гермайзе, побудовану на соціологічному аналізі, Могілянський наголошує, що не варто забувати про завдання критика давати оцінку естетичної вартості твору, тому вважає, що художня оцінка потребує окремої розвідки. Рецензія на статтю Б.Шевеліва – це швидше розмова двох компетентних науковців з окресленої проблеми. Знаємо, що в 1927 р. Могілянський під псевдонімом П.Чубський у записках ВУАН надрукував статтю «Вихід П.О. Куліша з російського підданства та поворот до російського підданства (рр. 1882–1891)», а в 1925 – на сторінках «Червоного шляху» (№ 8) «П.О. Куліш у 90-х роках (листи й документи)», перша частина якої власне і стосується окресленої теми. Тож дану рецензію характеризуємо як критичну, оскільки у ній висловлюється ставлення рецензента до окремих положень роботи, яке представляє науковий інтерес як для автора, так і для дослідників літератури взагалі. Стаття Шевеліва вужча, ніж аналогічна розвідка Могілянського; у примітці Шевелів зазначає, що стаття Могілянського вийшла після того, як його була подана до друку. Вказуючи на недоліки, подеколи поверхове опрацювання матеріалу, Михайло Михайлович наголошує: «<...> розвідка Б.Шевеліва не втрачає свого інтересу й після опублікування моєї статті» [8, с.349]. Високо оцінюючи працю Д.Дорошенка, Могілянський «найбільшою вартістю розвідки» вважає «спокійний, цілком об'єктивний тон, позбавлений полеміки з хибами й помилками, яких на довгому шляху літературно-громадської діяльності Куліша було не мало», проте закидає колесі «свідоме ухиляння від заглибини

в психологічне в'яснення своєї теми» [3, с. 657]. Загалом дана рецензія має інформативний, презентаційний характер, покликана ознайомити з «однією з найцікавіших книжечок, що з'явилися на нашому книжковому ринку в останні часи» [3, с. 657]. Михайло Михайлович не лише друкував рецензії в періодичних виданнях, а й давав оцінку дослідженням різних авторів у власних розвідках, закликаючи тим самим до діалогу, до чіткого окреслення наукової методології літературно-критичних досліджень. Так, за його оцінками, Б.Грінченко – автор першої безсторонньої праці про Куліша, О.Маковей – спокійної; розвідку В.Петрова «Куліш у 50-х роках» називає серйозною і виключно багатою на факти, працю С.Єфремова «Без синтезу» – талановитим, оригінальним, далеким від шаблону й трафарету етюдом. Проте найвагомим аргументом для Могилянського залишаються документи, листи, записи самого Куліша, тому, наскільки високо він не цінував би науковий хист колег, вступає в полеміку, дискутуючи з тими тезами, які будуються на здогадах або мають емоційний характер.

Н.Шумило вважає, що наукове зацікавлення П.Кулішем мало вплив і на художню творчість Михайла Могилянського. Саме в ідеях Драгоманова та Куліша (проблема честі як підвалина гідного національного життя) дослідниця вбачає ідейну основу роману «Честь»: «адже саме його (Кулішеві – О.З.) слова «народові без честі» з вірша «До рідного народу» взяті епіграфом до роману» [9, с. 189].

С.Павличко наголошувала: «<...> академічне літературознавство 1920-х років утримувалося від категоричних заяв, шукало своєї методи, необхідної для створення синтезуючих досліджень» [5, с.335]. Могилянський чітко окреслює свої завдання як історика літератури: 1) оцінювати матеріал з точки зору історичної перспективи; 2) глибоко розуміти зв'язок досліджуваних ідей із завданнями сучасності; 3) публікувати і досліджувати матеріали, які дадуть можливість зробити синтетичні оцінки. На жаль, так і залишилося незреалізованим побажання М.Зерова, аби Михайло Михайлович знайшов час і змогу зібрати свої статті та переробити їх у більшу й ширшу критичну студію.

Науковий метод Могилянського – культурно-історичний, базований на увазі до літературних фактів, їхніх зумовленостей та зв'язків. У своїх студіях з кулішезнавства він послуговується провідними принципами біографічної, документальної та історико-соціологічної шкіл, які були визначальними в українському літературознавстві 1920-х років. Його наукові праці високо оцінювали як сучасники, так і наступні покоління науковців.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Могилянський М.* П.Куліш і його художня проза / Мих. Могилянський // П.Куліш. Вибрані твори / [підгот. текстів, ред., передм. М.Могилянського]. – К., 1927. – С. 5–10.
2. *Могилянський М.* П.О.Куліш у 90-х роках (листи й документи) / М.Могилянський // Червоний шлях. – 1925. – № 8. – С. 180–199.
3. *Могилянський М.* Рец. на кн.: Дорошенко Д. П.О.Куліш, його життя й літературно-громадська діяльність / М.Могилянський // Книгарь. – 1918. – № 11. – С. 657.
4. *Павличко С.* Дискурс модернізму в українській літературі: Монографія. – 2-ге вид., перероб. і доп. / Соломія Павличко. – К.: Либідь, 1999. – 448 с.
5. *Павличко С.* Моделі шевченкознавства в радянській і нерадянській науці / Соломія

Павличко // Світи Тараса Шевченка: Збірник статей до 175-річчя з дня народження поета. – Нью-Йорк, 1991. – С. 335–342.

6. *Чубський П.* Кохання в житті Шевченка та Куліша / Петро Чубський // Зап. Іст.-Філ. від. УАН. – Кн. XXI – XXII (1928). – 1929. – С. 101–118.

7. *Чубський П.* Куліш і Шевченко / П.П. Чубський // Пантелеймон Куліш. Збірник праць комісії для видавання пам'яток новітнього письменства / [За ред. С.Єфремова та Ол.Дорошкевича]. – К., 1927. – С. 102–126.

8. *Чубський П.* Рец. на кн.: Б.Шевелів. Звільнення П.О. Куліша з російського підданства / П.Чубський // Зап. Іст.-Філ. від. УАН – Кн. XIX (1928). – 1928. – С. 349–351.

9. *Шумило Н.* Михайло Могилянський / Наталя Шумило // Літературна панорама. – К., 1990. – С. 181–192.

Оксана Зелік

ПАНТЕЛЕЙМОН КУЛИШ В КРИТИЧЕСКОЙ РЕЦЕПЦИИ МИХАИЛА МОГИЛЯНСКОГО

В статье рассматриваются научные студии М. Могилянского, посвященные П. Кулишу, в контексте украинского научного литературоведения начала XX ст. К анализу привлечены разные жанры историко-литературных и литературно-критических исследований ученого.

Ключевые слова: литературная критика, литературный процесс, научное литературоведение, литературно-критические статьи, рецензия, М.Могилянский, П.Кулиш.

Oksana Zelik

PANTELEYMON KULISH IN THE CRITICAL RECEPTION OF MYKHAIL MOGYLIANSKY

The article deals with scientific work shops of M.Mohylyansky dedicated to P.Kulish. Different genres of historic and literary and literary and critical investigations of the scholar are analyzed. The author pays attention to the reviews of the investigator to the works of the scientific literary criticism about P.Kulish at the beginning of the XXth century.

Key words: literary criticism, literary process, scientific literary criticism, literary and critical articles, review, M.Mohylyansky, P.Kulish.